

УДК 378.064:371.311

ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ІНДИВІДУАЛЬНОГО СТИЛЮ ПЕДАГОГІЧНОГО СПІЛКУВАННЯ

Н.В.Добіжа

Аннотація: У статті розглядаються принципи підвищення ефективності індивідуального стилю педагогічного спілкування.

Ключові слова: індивідуальний стиль педагогічного спілкування, ефективний стиль спілкування, психологічні та комунікативні бар'єри, компенсаторний механізм, динамічність стилю спілкування, принципи педагогічного спілкування.

Аннотация: В данной статье рассматриваются принципы повышения эффективности индивидуального стиля педагогического общения.

Ключевые слова: индивидуальный стиль педагогического общения, эффективный стиль общения, психологические и коммуникативные барьеры, компенсаторный механизм, динамичность стиля общения, принципы педагогического общения.

Annotation: In the article there are examined the principles of efficiency increase of the individual style of pedagogical communication.

Keywords: individual style of pedagogical communication, effective style of communication, psychological and communicative barriers, compensatory mechanism, dynamic of the style of communication, principles of pedagogical communication.

Постановка проблеми. Одним із основних завдань учителя є формування ключових компетентностей, важливих для багатьох сфер життя, складових успішного розвитку особистості. Ефективним засобом у розв'язанні цього завдання виступає педагогічне спілкування. Успішне педагогічне спілкування є основою професійної діяльності вчителя; відіграє важливу роль у соціалізації учнів, їх особистісному зростанні; створює сприятливий психологічний клімат на уроці, підвищує мотивацію учнів; приносить учителю задоволення від своєї професійної діяльності.

Різного роду порушення в спілкуванні учня і вчителя пригнічують творчий потенціал дитини, яка саморозвивається, спричиняють негативні відчуття, асоціальні форми поведінки учнів, напружені афектні стани вчителів, що супроводжуються в найбільш гострих випадках невротичними реакціями, соматичними і психічними захворюваннями.

Як зазначає Л.Ц.Кагермазова, будь-яке спілкування відрізняється не тільки певним змістом, але і формою. Якщо зміст спілкування відображає цільові установки обміну інформацією, то форма — це характер взаємодії людей, їх ставлення один до одного. Вирішальне значення має зміст спілкування, його наповнення значними смислами, оскільки навіть ефективна його форма не зможе привести до необхідних результатів. І, навпаки, невдало вибрана форма спілкування здатна применшити або зовсім звести нанівець його смислове навантаження.

Не кожен учитель усвідомлює, що причина такого нерозуміння між ним та учнями полягає в наявності психологічних та комунікативних бар'єрів у процесі педагогічного спілкування.

Подоланню цих бар'єрів сприяє вироблення в учителя індивідуального стилю спілкування. Саме сформованість його у майбутнього фахівця підвищує мотивацію учнів, встановлює комфортний психологічний клімат у колективі, оптимізує навчальну діяльність учнів, формує в них позитивний досвід взаємин, та й самому вчителю приносить відчуття самореалізації, задоволення та радості від своєї професійної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній педагогічній теорії та практиці вагомий внесок у дослідження даної проблеми зробили А.С.Макаренко, В.О.Сухомлинський, І.О.Синиця. Уточнення поняттєво-категоріального апарату, систематизація наукових даних з проблеми пов'язані з іменем В.А.Кан-Калика (80-90 роки ХХ-го століття). Дефініція «професійно-педагогічне спілкування», введена вченим, дозволяє розглядати педагогічне спілкування як один з видів фахової взаємодії. Автором здійснено характеристику найбільш поширених у педагогічній практиці стилів

професійно-педагогічного спілкування. Теорія і практика педагогічного спілкування отримали подальший розвиток у діяльності І.А. Зязюна та його учнів, які на засадах педагогіки співробітництва досліджують особливості встановлення контакту, проблему вирішення конфліктних ситуацій, розглядають педагогічне спілкування як суб'єкт-суб'єкту взаємодію. Г.М.Сагач обґрунтовує значущість знань з риторики у фаховій діяльності педагогічних працівників, визначає роль професійного мовлення як інструмента формування особистості студента, розвитку його мислення. Н.М.Соболь, В.М.Теслюк, Г.М.Мешко розглядають професійне спілкування як специфічний вид діяльності та висвітлюють його психологічні механізми.

Проблему педагогічного спілкування досліджували зарубіжні вчені М.Аргіл, Г.Баннер, Е.Врегг, Д.Ейсенсон, П.Екман, Х.Кеннон, Д.Крістал, І.Салбергер, Б.Скіннер, В.Фрізен, Р.Харрісон. Вони розглядали питання педагогічного такту, етики вчителя; вивчали особливості емоційного впливу педагога на студентів; приділяли увагу процесові формування вербальних умінь майбутнього фахівця, обґрунтовуючи при цьому використання мовного середовища.

Важливим чинником формування у студентів стилю педагогічного спілкування є вербально-комунікативна культура педагогів. Окремі аспекти цієї проблеми ґрунтовно досліджували О.О.Гаврилюк, Т.В.Дорошенко, А.Й.Капська, І.І.Комарова, Л.Криницька, І.Мачуська, А.М.Москаленко, Л.С.Нечепоренко, В.Г.Пасинок, М.І.Пентиліюк, Г.В.Скुरатівська, А.М.Уварова, С.В.Цінько.

У рамках особистісного підходу стиль спілкування визначається як індивідуально стабільна форма комунікативної поведінки людини, яка проявляється в будь-яких умовах взаємодії (О.О.Бодальов, В.М.Галузяк, Л.В.Долинська, В.М.Мясищев, Л.А.Петровська, С.Л.Рубінштейн, О.Т.Соколова, Г.О.Хомич та ін.).

Окремим аспектом теоретичного дослідження стала проблема детермінації стилів педагогічного спілкування. В якості основних чинників, що визначають стійкі, відносно стабільні та трансситуаційні особливості комунікативної поведінки вчителя, автори називають індивідуально-типологічні властивості індивідуальності (А.Г.Ісмагілова, А.О.Коротаєв, Г.С.П'янкова, Т.С.Тамбовцева), когнітивні чинники (Л.І.Габдуліна, Ю.Н.Кулюткін, Г.С.Сухобська), мотиваційно-ціннісні детермінанти (С.Л.Братченко, В.М.Галузяк, О.Т.Соколова), особливості самосвідомості та Я-концепції педагога (Р.Бернс, А.Г.Ісмагілова).

Виклад основного матеріалу. Аналіз існуючої практики вузівської підготовки майбутніх вчителів свідчить про відсутність на сьогоднішній день цілісної системи формування індивідуального стилю педагогічного спілкування, що є необхідною умовою успішної самореалізації педагога у сфері професійної діяльності.

Випускники педагогічних вузів нерідко змушені долати психологічні бар'єри у спілкуванні з учнями. Молоді педагоги не знають своїх індивідуальних особливостей, не володіють уміннями реалізовувати їх у професійній діяльності, не можуть знайти своє місце в педагогічній реальності. Ці труднощі пов'язані як з вимогами до особистості і діяльності педагога в сучасній освіті, які постійно змінюються, так і з недоліками професійної підготовки.

Так, в сучасній педагогіці недостатньо висвітлені труднощі формування індивідуального стилю педагогічного спілкування вчителя і їх причини, що мають як психологічний (авторитарні, егоцентричні, особистісні установки в комунікативній сфері; занижена самооцінка особистості; опосередкованість зовнішніми і внутрішніми чинниками взаємовідносин), так і педагогічний характер (невідповідність змісту, форм і методів вузівської підготовки новим суспільним вимогам). Крім того, мало досліджені способи і шляхи формування індивідуальної динаміки комунікативного розвитку майбутнього вчителя. Поза увагою педагогічних досліджень залишилася проблема індивідуально-орієнтованого підходу як основи формування стилю педагогічного спілкування майбутнього вчителя.

Висхідним пунктом аналізу поняття «індивідуальний стиль педагогічного спілкування» стають терміни «стиль» та «індивідуальність». Характерною, є належність терміну „стиль” майже до всіх сфер дійсності: наукової діяльності та мистецтва, мислення та поведінки, професійної діяльності та способу життя. Термін «стиль» широко застосовується в літературознавстві, мистецтвознавстві, лінгвістиці.

На філософському рівні стиль постає як діалектична єдність форми вираження і форми здійснення способу організації функціонування будь-якої системи, пов'язаної з людською діяльністю.

З психологічної точки зору поняття «стиль» розглядається у взаємному зіставленні з суб'єктом життєдіяльності. Можна виділити дві полярні теоретичні позиції з цього питання: в першому випадку фіксуються зразки діяльності і мислення як узагальнення минулого людського досвіду: «стиль описує

цілісну структуру, стійку єдність способів діяльності і втілення цієї єдності в конкретному продукті» [5, с.37]. Другий підхід характеризується трактуванням стилю як способу самовираження суб'єкта діяльності, спілкування: «стиль мислення є реальний феномен пізнавальної і соціальної активності суб'єкта пізнання» [5, с. 45].

Не дивлячись на те, що існує тенденція зіставлення даних підходів, на нашу думку, вони взаємодоповнюють один одного, а вибір дослідниками одного з них залежить від вибраного ракурсу аналізу таких складних явищ дійсності, як стильові особливості.

Вперше в зарубіжній психології поняття «стиль» було введене А. Адлером (1927р.) для пояснення індивідуальної своєрідності життєвого шляху особистості. З раннього дитинства у кожної людини виробляється особлива індивідуальна стратегія і тактика поведінки, за допомогою якої людина захищається від усвідомлення своєї неповноцінності і прагне досягти домінування. Ця загальна стратегія і характеризує індивідуальний стиль життя. Таким чином, для пояснення життєвого шляху особистості А.Адлер удається до поняття стилю як характеристики системи цілей, що їх ставить перед собою людина, захищаючи свою соціальну повноцінність. При цьому стиль життя людина не створює, але стиль формується відповідно до властивостей організму і соціальних умов.

У сучасній науці можна виділити два основні підходи до пояснення поняття «індивідуальність».

1. Аналізуючи індивідуальність як своєрідність психологічних властивостей людини, тобто те, що відрізняє одну людину від іншої і виявляється на різних рівнях (інтелекті, темпераменті, особистісних рисах). У цьому контексті індивідуальність протиставляється людині з типовими рисами, тобто прояви властивостей окремої людини протиставляються типовим проявам (середньо груповим тенденціям), що виражається в правилі не переносити закономірності, які проявляються в групі людей, на конкретну людину.

М.Бердяєв писав, що говорити про індивідуальні особливості людини – це означає втратити індивідуальність. «Помилкове будь-яке порівняння людей за їхньою геніальністю або обдарованістю, бо це є заперечення індивідуальності» [3, 47].

В.Д.Шадріков відзначає: «Талант індивідуальний, але індивідуальний не стільки в плані того, що властивий конкретному індивідові, а набагато важливіше, що він індивідуальний в плані того, що в таланті проявляється вся особистість, яку неможливо виміряти чи оцінити в повному обсязі» [7, с.312].

2. У своєму розвитку людина досягає певних рівнів стосовно психологічних особливостей. Ієрархічно це виглядає так: індивід-особистість-індивідуальність. В такому випадку індивідуальність виступає вищим рівнем цієї ієрархії і унікальним поєднанням всіх властивостей людини як індивіда і як особистості. Згідно з думкою Б.Г.Анан'єва, особистість є «вершиною» структури психологічних властивостей, а індивідуальність – «глибиною» особистості [3, с.48].

Давши детальнішу характеристику таких понять як «стиль» та «індивідуальність», ми можемо говорити про індивідуальний стиль педагогічного спілкування. Педагогічне спілкування – це форма навчальної взаємодії, співпраці вчителя і учнів. Це особистісно і соціально орієнтована взаємодія. Педагогічне спілкування одночасно реалізує комунікативну, перцептивну і інтерактивну функції, використовуючи при цьому всю сукупність вербальних, образотворчих, символічних і кінетичних засобів. Під індивідуальним стилем педагогічного спілкування розуміється індивідуально-типологічна характеристика соціально-психологічної взаємодії педагога і учнів. У ньому знаходять вираження: комунікативні можливості педагога, характер його взаємин з вихованцями, творча індивідуальність, особливості темпераменту та особистісних якостей педагога.

В той же час, ми можемо констатувати наявність певної суперечності між вимогами до сформованості індивідуального стилю спілкування у майбутніх вчителів і недостатньою розробленістю технології його формування у студентів.

Доцільно сформований індивідуальний стиль педагогічного спілкування характерний не для кожного педагога. Відповідності між стилем спілкування і властивостями особистості, як показують наші спостереження, часто не вистачає студентам-практикантам, випускникам педагогічних вищих навчальних закладів, учителям-початківцям (згідно з даними нашого дослідження, близько 70% студентів, які проходили педагогічну практику у школі, демонструють таку невідповідність). Тому актуальним є питання про спеціальне спрямування і стимулювання у майбутніх учителів становлення їхнього індивідуального стилю педагогічного спілкування. Включення таких цілей у загальну систему професійної підготовки майбутніх педагогів зумовлене, на наш погляд, двома суттєвими причинами: більшість студентів охоче запозичують стереотипи педагогічних дій, не маючи достатніх знань про своє „Я”, свою індивідуальність, не зіставляючи свої індивідуальні якості і можливості зі

змістом педагогічної діяльності; іншою причиною є те, що в системі професійної підготовки недостатньо акцентується увага на формування індивідуальності студента, нівелюються його індивідуальні особливості.

Формуючи індивідуальний стиль спілкування, педагог перш за все повинен виявити особливості свого психофізичного апарату як компоненту творчої індивідуальності, через який здійснюється «трансляція» його особистості дітям. А потім звернути увагу на відповідність (невідповідність) своїх комунікативних процесів індивідуально-типологічним особливостям дітей [7].

Оволодіння основами професійно-педагогічного спілкування повинно відбуватися не лише на теоретичному, але й на індивідуально-творчому практичному рівні. Всі компоненти професійно-педагогічного спілкування, які ми виділяємо, своєрідно і неповторно виявляються в діяльності кожного педагога. Ось чому найважливішим завданням учителя-початківця є пошук індивідуального стилю спілкування, який повинен відбуватися систематично. На нашу думку, формування індивідуального стилю спілкування включає наступні завдання:

1. Вивчення своїх індивідуальних особливостей.
2. Визначення недоліків в особистому спілкуванні. Робота над подоланням сором'язливості, скутості, негативних нашарувань в стилі спілкування.
3. Оволодіння елементами педагогічного спілкування на основі власних індивідуальних особливостей.
4. Подолання стереотипів, суб'єктивізму, штампів у педагогічному спілкуванні.
5. Формування Я-концепції особистості, основними психологічними компонентами якої є: відчуття компетентності, власної ефективності, особистісного впливу, відчуття власної моральності.
6. Формування педагогічних поглядів і соціально ціннісних установок особистості, формування позитивного ставлення до діяльності, допомога у пізнанні, усвідомлення учителем властивостей власної індивідуальності, формування установок на самовиховання у сфері педагогічного спілкування.

На основі вищезазначених завдань ми визначаємо основні положення формування індивідуального стилю педагогічного спілкування та підвищення його ефективності, звернувшись до досліджень Б.Уілкінсона – відомого науковця у сфері дослідження проблеми стилю спілкування. На нашу думку, варто виділити шість основних положень, які сприяють формуванню індивідуального стилю педагогічного спілкування.

1. Стиль – це засіб, за допомогою якого вчитель доносить зміст предмета до учня. Тобто стиль, насамперед, визначає, як донести зміст матеріалу до учня так, щоб його засвоєння було максимально ефективним, щоб викликало інтерес та зацікавленість в учнів. Тобто не так важливо, який матеріал розповідає учитель – цікавий чи навпаки, – а яким чином він це робить. Тут для учителя важливо керуватися принципами, які допоможуть йому створити неповторний стиль спілкування:

- незабутності та яскравості;
- неочікуваності;
- наочності;
- унікальності;
- мультисенсорності;
- викладання через втілення.

Наприклад, на уроці іноземної мови, пояснюючи важкий для сприйняття учнів граматичний матеріалу, типу “Passive Voice”, “Conditional Mood”, “Sequence of Tenses” та ін. доцільно застосовувати такі незвичні способи пояснення, як показ уривків діалогів з відомих фільмів, в яких використовуються зазначені граматичні структури; яскраві кольорові таблиці; мультимедійні засоби; рольові ігри; уроки-екскурсії та ін.

2. Стиль – це основне, що визначає байдужість чи зацікавленість учня. Іншими словами, не зважаючи на психологічні особливості, темперамент педагога, стиль спілкування учителя може викликати в учнів як інтерес, так і нудьгу. Дуже часто можна спостерігати, як аудиторія нудьгує, коли їй викладають надзвичайно цікавий матеріал. Такий самий результат можна спостерігати і тоді, коли між учителем та учнями надзвичайно дружні відносини. Що ж тоді навіть на учнів нудьгу? Вони не вимагають більш дружніх відносин з викладачем, або цікавішого матеріалу. Висновок один – їм не подобається суха, бездіяльна манера спілкування.

Професор Б.Уілкінсон провів експеримент, який підтверджує, що існує тісний зв'язок між динамічністю стилю спілкування учителя і рівнем засвоєння навчального матеріалу. У трьох групах учнів одного віку, з однаковими розумовими здібностями урок проводили три вчителі з однаковою підготовкою, використовуючи той самий навчальний матеріал. Відмінною була лише динамічність

їхнього спілкування з аудиторією. Перший учитель був млявий та флегматичний, другий помірно активний, а третій надзвичайно жвавий та динамічний. Наприкінці уроку учням запропонували написати контрольну роботу, щоб визначити рівень засвоєння матеріалу у кожній з трьох груп. Результат підтвердив реальну взаємозалежність між динамічністю, жвавістю спілкування учителя з учнями та ефективністю засвоєння матеріалу. Так, у першій групі рівень засвоєння матеріалу становив 45%, у другій – 70%, у третій, де учитель був найактивніший, – 90% [6].

Тобто причинами, які перешкоджають формуванню успішного індивідуального стилю педагогічного спілкування є:

- монотонність;
- недостатність ентузіазму;
- передбачуваність;
- одноманітність;
- відсутність заохочення до розмови;
- недостатня ілюстративність;
- неохайний зовнішній вигляд;
- відсутність зорового контакту.

Не зважаючи на особливості свого характеру, темпераменту, будь-який учитель повинен уміти використовувати жести, міміку, пантоміміку, паузи, логічні наголоси на свою користь, тобто з метою зосередити та зацікавити учнів.

3. Стиль викладання перебуває в компетенції вчителя. Лише він може і повинен управляти манерою своєї поведінки. Це ще один фундаментальний принцип, який стверджує, що лише від самого учителя залежить манера його спілкування, лише в його компетенції, як зацікавити учнів [6].

Однією з головних проблем молодого учителя є внутрішній психологічний бар'єр у спілкуванні з учнями, відсутність натхнення, страх перед проблемами, які очікують молодого фахівця. Але будь-якому учителю необхідне джерело енергії, яке наповнює його наснагою до вчительської діяльності, підтримує бажання не тільки ділитися знаннями з учнями, а й прагнення шукати найефективніші підходи до дітей, розвивати в них найкращі якості. Для вирішення цієї проблеми молодий учитель повинен оволодіти засобами самоконтролю та самонавіювання, щоб набути внутрішніх переконань, якостей, які допоможуть йому віднайти свій власний неповторний, і в той же час, ефективний, стиль педагогічного спілкування.

Багато студентів, розпочавши педагогічну практику, відчувають розчарування, у них з'являються сумніви у правильності свого професійного вибору, вони не відчувають жаги до учителювання та наснаги. Але головний секрет успішного вчителя полягає в умінні самому налаштувати себе на відповідне ставлення до своєї роботи, запалити в собі вогонь, який спонукає до самовдосконалення та допомагає віднайти свій власний підхід до дітей, свій індивідуальний стиль спілкування з ними. Це і є психологічна складова успішного педагогічного спілкування.

4. Особливості характеру викладача впливають на професійний стиль його спілкування. Проте його індивідуальний стиль визначається роллю, яку він для себе обирає. Цей принцип надзвичайно важливий, адже його усвідомлення впливає на ступінь відповідальності учителя за стиль та рівень свого спілкування. Жоден учень не скаже перед заняттям: «Було б сьогодні якомога монотонніше!». Але, на превеликий жаль, офіційна статистика свідчить, що у восьми з десяти учителів на уроці монотонно і нецікаво. Виходячи з цього, твердження «учитель повинен залишатись самим собою» не є правильним, адже коли діяти за принципом – я такий, який є – учні у такого вчителя будуть нудьгувати від дзвінка до дзвінка. Якщо вчитель відповідно до свого темпераменту буде говорити флегматично, монотонно, – це не викличе інтересу в учнів. Тому потрібно, навіть всупереч своїй природі, застосовувати жести, змінювати тон та інтонацію, тобто грати певну роль. Учитель – це вже роль, адже учням він потрібен в певній іпостасі, і лише від учителя залежить, наскільки вдало він зіграє свою роль.

Як зазначає І.А.Зязюн, важливо під час спілкування з учнями застосовувати тільки "відкриті" пози (стоячи: руки розкриті долонями вгору, сидячи: руки розкинуті, ноги витягнуті), які сприймаються як довіра, згода, доброзичливість. Все це учнями сприймається на підсвідомому рівні.

Міміка має відповідати характерові мовлення, взаємин: виражати впевненість, схвалення, осуд, невдоволення, радість, байдужість, зацікавленість, захоплення, обурення в багатьох варіантах. Широкий діапазон почуттів виражають усмішка (посмішка), рухи брів, вираз очей. Учителю слід уважно вивчити можливості свого обличчя, виробити вміння користуватися виразним поглядом, уникати надмірної динамічності м'язів обличчя й очей («бігаючі очі»), а також і неживої статичності («кам'яне обличчя») [8, 200]. Звернутий до дітей погляд учителя створює візуальний контакт з ними.

У стосунках із дітьми візуальний контакт виконує функцію емоційного живлення. Відкритий, доброзичливий погляд прямо в очі дитини важливий не лише для встановлення взаємодії, а й для задоволення її емоційних потреб. Дитина найбільш уважна, коли дивляться їй безпосередньо в очі, найкраще запам'ятовує те, що сказано в такі хвилини. Психологи помітили, що частіше дорослі дивляться дітям в очі, коли повчають, дорікають, сварять. Це породжує тривожність, невпевненість у собі, гальмує особистісний розвиток [8, 201].

5. Стиль не є постійним і його можна і варто міняти в залежності від реакції аудиторії. Як же зрозуміти, що стиль педагогічного спілкування обраний правильно? Учителю варто поглянути на учнів, щоб отримати відповідь. Якщо їхня увага спрямована на нього, очі зацікавлені, значить стиль обраний відповідно, про це свідчать також міміка і жести дітей. Але для вчителя надзвичайно важливо навчитися правильно оцінювати реакцію аудиторії на свій стиль викладання і поведінки. Тут доречно згадати епізод, який колись наводив Джим Келлі: «Ви скоро побачите, що в кожному класі є учень, який готовий з вами сперечатися. Перше природне бажання вчителя – змусити його мовчати, однак все ж раджу вам добре подумати. Найчастіше він один і слухає вас» [6].

6. Стиль спілкування – це вміння, яким можна оволодіти шляхом усвідомлення і практики. Часто учителі говорять: «Можливо учні і вважають мої заняття нецікавими, але мене вже не переробиш». Таке твердження і стає причиною, що перешкоджає учителю сформувати ефективний стиль педагогічного спілкування, адже кожна людина, незалежно від свого віку, статусу, свого відчуття у певній ролі, предмету, який вона викладає, може себе переробити та вдосконалити шляхом усвідомлення та практики. Існують чотири основні причини неефективного стилю педагогічного спілкування, які вимагають усвідомлення. Перша з них – замала обізнаність учителів у цьому аспекті педагогічної діяльності – індивідуальний стиль спілкування. Інші причини пов'язані із низьким рівнем умінь саморегуляції. Зокрема, невміння подолати страх; невпевненість; зневіра у власних можливостях; байдужість до результатів власної діяльності.

Висновки. Отже, індивідуальний стиль педагогічного спілкування можна формувати як у процесі професійної підготовки, так і під час подальшої професійної діяльності. При цьому викладені нами основні положення допоможуть виробити у майбутнього фахівця індивідуальний стиль спілкування, який ефективно впливатиме на результативність навчально-виховного процесу.

Література

1. Бодалев А.А. О воздействии стиля общения педагога с учащимися на их эмоциональный опыт // В кн.: Проблемы общения и воспитания / А.А. Бодалев, Л. И. Криволап. – Тарту. - 1974. - С. 184. – (С. 55-59).
2. Зарецкая Л. Обучение через общение / Л. Зарецкая // Здоровье детей. – 2010. - №2. - С. 22 - 25
3. Кагермазова Л.Ц. Опосредующие механизмы стилообразования педагогического общения будущих учителей / Л. Ц. Кагермазова // Психологическая наука и образование. - 2008. - С. 46-49.
4. Леонтьев А. А. Психология общения / Алексей Алексеев Леонтьев // 2-е изд., испр. и доп. — М. : Смысл. – 1997. - С. 351. (С. 122-135).
5. Стиль жизни личности: Теоретические и методологические проблемы / Отв. ред. Л.В. Сохань, В.А. Тихонович. - Киев: Наукова Думка. – 1982. – С. 372. (С.37-45).
6. Уилкинсон Б.Г. Стиль преподавания. / Б.Г. Уилкинсон.: Видеосеминар. - Киев. - (ДВД). - жанр: семинар, права: Путешествие по Библии, страна: Украина. – 2007.
7. Шадриков В.Д. От индивида к индивидуальности: введение в психологию / Владимир Дмитриевич Шадриков. - Когито-Центр. -2010. – С.656. (С. 305-318).
8. Allington, Richard L. Ignoring the policy makers to improve teacher preparation / Richard L Allington // Journal of Teacher Education. - 2008. - № 56. – P. 199-204.